
Pět let za námi...

Postkomunistický svět – krize nebo evoluce?

Ivan Gabal

Výsledky voleb v různých postkomunistických zemích v uplynulém roce vyvolávají určité pochybnosti o směru jejich vývoje. Počínaje Ruskem, přes Polsko, Maďarsko, Ukrajinu a konče letošními volbami na Slovensku, vrací se socialisté k moci. Prohry liberálů a konzervativců jakoby signalizovaly alespoň zpomalení tempa změn, ne-li přímo změnu směru vývoje. Vzestup ultranacionalismu v Rusku, krize integrity Ukrajiny, tvrdá protimaďarská rétorika v Bratislavě a zejména pokračující etnická válka v Bosně udržují vývoj postkomunistické části Evropy na čelných místech agendy evropské bezpečnosti jako reálný či potenciální zdroj nestability a konfliktů.

Páté výročí pádu berlínské zdi je velmi dobrou příležitostí k retrospektivnímu pohledu a zamýšlení nad směrem dnešního vývoje. Je postkomunistický svět v krizi ztráty orientace, nebo se dále vyvíjí k demokracii a k prosperitě?

Primární význam politických faktorů

Na počátku 90. let – po pádu komunismu – bylo jasno v cílech. Demokracie a trh byly pro tehdejší totalitní společnosti silnou vizí. Jen málo bylo však známo o povaze přechodu od socialismu k demokracii. Jakkoli svoboda cestování, projevu, tisku, volby nebo nové spotřební možnosti představovaly cíle se silnou gravitací, jen málo bylo známo o tom, jak jich dosáhnout. Způsob přechodu od socialismu k demokracii a politika transformace byly v prvé řadě výzvou pro nové garnitury politiků, na nichž spočívala odpovědnost za strategická rozhodnutí a za způsob jejich uskutečnění. Průběh transformace tvoří proto hlavní perspektivu pohledu na uplynulé období i na dnešní situaci.

Po pěti letech není postkomunistický svět ani jednotný, ani uniformní. Naopak, jeho hlavním rysem jsou značné a stále se prohlubující rozdíly mezi jednotlivými zeměmi z hlediska uskutečněných změn, jejich stabilizace i průběhu.

Perspektiva transformace k demokracii a k trhu člení postkomunistické státy nejméně do čtyř kategorií (v této souvislosti ponechme stranou ty země, které mají dosud komunistické vlády monopólně udržující moc – Čína, Kuba, KLDŘ):

1) Země, které již prošly rozhodujícím obdobím politické a ekonomické makrostabilizace. Středoevropské země, patřící do této skupiny, již disponují politickými systémy, které jsou dostatečně stabilní a silné, aby dokázaly zvládnout i podstatnou změnu politického původu a zaměření zvolených vlád bez toho, aby byla výrazněji ohrožena nebo destabilizována demokracie (nástup levicových vlád např. v Polsku a v Maďarsku).

2) Země, které se dosud potýkají se stabilizací politického přechodu k demokracii i s ekonomickou makrostabilizací (např. Rumunsko, Bulharsko), a země prvotně usilující o výstavbu, stabilizaci a zajištění vlastní suverenity a státnosti (pobaltské státy, Makedonie).

3) Země procházející výrazným zpomalením přechodu k demokracii a k trhu díky zesílení politické opozice a odporu ke změnám, nebo díky narůstající politické nestabilitě a ekonomické krizi (Rusko, Ukrajina, Bělorusko, Albánie).

4) Země zažívající vnitřní či regionální „horké“ konflikty (Bosna, Srbsko, Chorvatsko, Gruzie, Arménie, Tádžikistán, Ázerbájdžán).

Společným jmenovatelem značných rozdílů mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi je rozdílná míra *vnitřní politické stability a stability nových politických struktur*. Překonání prvotní či latentní politické nestability těsně po pádu komunistických vlád, délka období transferu a stabilizace moci jsou rozhodujícím předpokladem pro „rozběhnutí“ transformačních procesů.

Hlavním zdrojem stability (případně nestability) je *vnitřní politický vývoj*. Většina vnějších nebo mezinárodních snah o stabilizaci zejména posledních dvou výše uvedených skupin zemí nedosáhla hlavních cílů (Bosna, Ukrajina, Rusko, Gruzie), a to nezávisle na povaze pomoci (politická, diplomatická, bezpečnostní, transfer ekonomického know-how, půjčky). Přítom příznivé vnitřní politické podmínky jsou klíčovým předpokladem pro účinnou mezinárodní pomoc.

Strategie ekonomické transformace, tak jak se vyvinula a je doporučována hlavními mezinárodními finančními institucemi, přináší výsledky *pouze v politicky stabilním prostředí*. Jakmile se některá postkomunistická země dostane do politické nestability, dochází ke zpomalení nebo zastavení ekonomických reforem a z činnosti vlád a parlamentů mizí reformní politika. Hlavní prvky a kroky ekonomické transformace nevyvolávají politickou stabilizaci a politickou podporu změn, ale naopak podlamují občanský konsenzus a přispívají k politické polarizaci. Ekonomická transformace vystavuje politické instituce a systém tvrdým zkouškám jejich zralosti a integrity. Týká se to dokonce integrity samotného státu (např. rozpad Československa, silné tenze mezi východní a západní Ukrajinou).

Stěžejní význam politického vývoje nejen pro výsledky, ale i pro úspěšný průběh transformačních procesů ostře kontrastuje s *absencí* politických konceptů a strategií v okamžiku pádu komunistických režimů. Ekonomická transformace byla sice relativně solidně rozpracována, teoreticky podložena a institucionálně podporována respektovanými mezinárodními institucemi (Mezinárodním měnovým fondem, Světovou bankou). Avšak politická strategie přechodu od totality k demokracii nebyla zpracována prakticky vůbec, stejně jako neexistovalo její mezinárodní institucionální zázemí ani podpora. Vědecká a do určité míry i mezinárodní komunita zde stála s prázdnými rukama a neměla co nabídnout. Demokratické standardy byly omezeny na požadavky Rady Evropy v oblasti lidských práv, práv menšin a normativů svobodných voleb. Praktický vývoj ovšem ukázal, že politické problémy, konflikty a otázky, které postkomunistický vývoj vyvolává, jsou nepoměrně složitější povahy než doporučené standardy Rady Evropy. Jejich přijetí a zvládnutí samo o sobě *nezajišťuje* politickou stabilizaci.

Skutečný politický vývoj byl tedy komplikovanější, než se ve většině postkomunistických zemí očekávalo. Cílevědomá transformace komunistických režimů do evropských demokracií se stala jedním z největších experimentů moderní evropské historie. Historická výzva unikátní příležitosti dosud není zcela a úspěšně završena. Bezprecedentní historická změna pokračuje.

Dosavadní vývoj umožňuje však identifikovat tři hlavní kroky transformace a tři hlavní vrstvy stabilizace nových politických systémů:

- 1) překonání prvotních tenzí spjatých s transferem moci a se stabilizací nových poměrů,
- 2) tvorba a vývoj nového demokratického systému, parlamentních struktur a institucí fungujícího právního státu,
- 3) kvalita demokracie a kultivace občanské společnosti.

1. Překonání prvotních tenzí a nestability po převzetí moci

Transfer moci

Počáteční transfer moci byl většinou úspěšný v těch zemích, které měly vyvinutou disidentskou a intelektuální opozici (Československo, Maďarsko, Polsko, Bulharsko). Ve většině ostatních zemí moc převzaly především diskontinuitně (tedy nikoli nezbytně reformně) orientované elity komunistického původu (Rusko, Ukrajina, Arménie, Gruzie, Rumunsko, Jugoslávie a další republiky asijské části bývalého SSSR). Rozdílný politický původ nových elit ovlivnil jejich legitimitu, a tím i úspěšné uzavření přesunu moci. V zemích, v nichž se uskutečnil rychlý přechod moci do rukou disidentské opozice, vesměs následovaný demokratickými volbami, se záhy zformovaly vlády se silným reformním mandátem a s respektovanou demokratickou legitimitou. V ostatních státech probíhá dlouhodobý mocenský boj, a to politickými i násilnými prostředky (Rusko, Ukrajina, Gruzie a další). V některých zemích přešla moc plně do rukou místních komunistických vůdců a regenerovala se skrytá či otevřená forma diktatury (Jugoslávie, Kazachstán).

Kontinuální boj o moc efektivně blokuje jak politickou stabilizaci, tak komplexní politické změny (formování politické struktury a systému více politických stran). Pokud nové politické vedení nezískalo vnitřní politickou legitimitu (což nezávisí na mezinárodním uznání), není zahájení transformačního procesu pravděpodobné. Jakákoli výzva k ekonomickým obětem adresovaná obyvatelstvu je přímo podmíněna morálním a politickým původem nové elity. V některých zemích tato podmínka přinesla dlouhodobou nestabilitu, která může trvat až do té doby, než se neobjeví nová a nezkompromitovaná generace politiků. Svou roli zde mají i schopnosti původem komunistických politiků zavádět tržní reformy a demokracii.

Proliberální klima

Po celé pětileté období přinášely výzkumy veřejného mínění informace o tom, že zatímco společnosti v některých zemích ihned inklinovaly ke změně politického a ekonomického systému, v jiných zemích byl spíše zájem jen o výměnu politických elit a o větší otevřenost vládní politiky. Entuziazmus vyvolaný historickou příležitostí k zásadní systémové změně a spontánní prodemokratická orientace většiny obyvatelstva ani zdaleka nebyly a nejsou v bývalých socialistických zemích univerzální. Tento rozdíl, zpravidla patrný již od počátku, činí politickou transformaci zvláště obtížnou v těch zemích, kde nové elity – pokud k tomu vůbec mají chuť a vůli – musejí pro parlamentní demokracii, privatizaci i bolestnou liberalizaci nejdříve získat obyvatelstvo.

Zásadní rozdíly v podpoře proreformního kurzu zpravidla velmi těsně souvisejí se zastoupením a rozšířením liberálních hodnot ve společnosti. Empirické pozorování a historické studie podporují hypotézu o podstatném významu historické zkušenosti s předválečnou demokracií, s industrializací, ale i s hlubšími kulturními a historickými vrstvami z období renezance, s rozdílným původem křesťanství (katolické a ortodoxní). Poněkud sporné výsledky působení Mezinárodního měnového fondu a Světové banky (např. v Rusku nebo na Ukrajině) mohou být zapříčiněny právě příliš malým pohledem do hlubšího historického zázemí těchto zemí, stejně jako špatnou spoluprací mezi ekonomy, historiky a společenskými vědci. Podobně mohou být připsány hluboké chyby mezinárodního společenství vůči bývalé Jugoslávii špatné znalosti nebo přehlížení historického vývoje na Balkáně.

V situaci, kdy většina společnosti politiky „tlačí“ do systémových změn, a v situaci, kdy je implementací změn zaskočena a odmítá je přijmout, je politická strategie prosazovaná reformem samozřejmě zásadně rozdílná. Narůstání opozice proti reformám v některých zemích je do značné míry důsledkem podcenění významu společenského klimatu, pokud není přímo zapříčiněno laxností či nezájmem politiků o komunikaci s veřejností. V podmínkách demokratických voleb je pak důsledkem buď ztráta popularity a důvěry, nebo zpomalení či rezignace na reformní politiku, a to v zájmu udržení moci.

Etnické tenze

Pád komunizmu téměř od počátku otevřel prostor tenzím založeným na etnických vztazích, na národnostních nebo regionálních rozporech. Vzestup etnický odvozeného a profilovaného politického zájmu je vyvolán následujícími faktory:

1) krizí a hledáním identity postkomunistických společností, které se zpravidla vracejí spíše k předválečné realitě a ožívují socialismem zasuté nebo upírané historické reality, než aby se přibližovaly k evropské budoucnosti;

2) relativní slabostí občansky zakotveného a definovaného politického života;

3) univerzálním vzrůstem xenofobie, nedostatečné kulturní a etnické otevřenosti, v níž je kulturní, národnostní či etnická odlišnost vnímána jako ohrožení vlastní identity;

4) silnou ekonomickou zaostalostí a chudobou postkomunistických zemí, v nichž dochází k propadu životních standardů;

5) vlivem politických elit, které používají etnickou netoleranci a nacionalismus jako snadno dostupný a efektivní zdroj vlastní legitimacy, který je s to nahradit nedostatky v transformační politice i její nedostatečnou veřejnou podporu.

Výzkumy i studie zabývající se nacionalismem dospívají k plauzibilní hypotéze, že nacionalismus je aktivně povzbuzován politickými elitami a populisticky využíván v podmínkách rapidně se zhoršující ekonomické situace. Vazba národnostního akcentu na sociální a ekonomickou úzkost i zcela konkrétní politické vůdce je téměř konstantou pro všechny postkomunistické státy.

Přesto nejen nacionalismus, ale rovněž přepjaté formy patriotizmu a zejména etnická netolerance jsou a zůstávají pevnou součástí postkomunistického vývoje prakticky ve všech postkomunistických a postkomunizmem ovlivněných zemích (tedy např. i v nových spolkových zemích SRN). Univerzální přítomnost xenofobie a etnických tenzí je z hlediska svého dopadu na vnitřní stabilitu a především na mezinárodní bezpečnost do značné míry ovlivněna etnickými tenzemi či střety. Počínaje problémy rasizmu a vnitřního etnického napětí – které je součástí postkomunistického klimatu a uzavřenosti, avšak je kultivovatelné aktivní vnitřní politikou (např. rasismus a problémy související s romskou komunitou v Čechách či na Slovensku, extremismus a rasismus v Spolkové republice Německo) – přes napětí vůči národnostním minoritám žijícím na určitých částech území (univerzální problém maďarské menšiny na Slovensku, na Ukrajině a v Rumunsku, ruské menšiny v pobaltských státech i ve všech ostatních bývalých republikách Sovětského svazu), přes latentní hrozby změn hranic či územních požadavků (např. Arménie, Ázerbájdžán, Krym) a konče masivními konflikty ve státech s dvěma či více národnostmi nebo etnickými skupinami (např. Bosna).

Zvládnutí nacionalizmu a etnických tenzí v rámci transformačního procesu se zdá být nad možností všech ekonomických reformních strategií. Dokonce i ekonomicky a politicky nejméně úspěšnější postkomunistické země, jakmile se dostanou do konfrontace s méně či více ostrou formou nacionalizmu, mají značné těžkosti s jejich zvládnutím a politicky selhávají (Československo, pobaltské státy, Maďarsko). Existence národnostních tenzí i etnické xenofobie spolu s nezvládnutým konfliktem v Bosně navíc posilují mezinárodní uznání toho, že pouze etnický homogenní státy mohou dosáhnout stability, integrity a bezpečnosti. Naopak etnická heterogenita se stává obávaným mezinárodním nebezpečím. Protikladnost takového vývoje postkomunistického světa s evropskou tradicí i budoucností je nesporná, podobně jako růst legitimacy požadavků nacionalistů na posuny a přizpůsobení hranic podle etnického klíče, jemuž „dávají zelenou“ všechna dnes navrhovaná řešení bosenského konfliktu. Tváří v tvář etnickým tenzím nesehlává tedy pouze nezralá politika postkomunistických elit, ale rovněž zkušenejší mezinárodní instituce. I tam se projevuje inklinace spíše k návratu do doby před konáním konferencí ve Versailles nebo v Locarnu, kde se tužkou kreslily hranice jednotlivých států na mapy, než k osvědčeným poválečným hodnotám evropského soužití.

Postavení a role komunistických stran

Univerzálním problémem, který má velký vliv na politickou stabilitu, je postavení a budoucnost národní komunistické strany. Vývoj v jednotlivých postkomunistických zemích přinesl tři odlišné způsoby řešení této problematiky:

1) kompletní zrušení a zákaz komunistické strany (např. Rusko, Rumunsko), což však vedlo k rychlému „přelití“ komunistické nomenklatury a druhé garnitury vůdců do nových politických formací, které bývalí komunisté zpravidla rychle ovládli (v některých případech lze důvodně spekulovat, zda nešlo o promyšlenou strategii komunistů samotných);

2) pokračující legální existence komunistické strany (např. ČSFR), která tak byla veřejností na očích a splňovala roli politického subjektu odpovědného za minulost, avšak vázala na sebe množství volebních hlasů, čímž oslabovala legitimní a demokratické levicové formace;

3) transformace komunistických stran do přijatelnější podoby modernějších socialistických stran (Maďarsko, Slovensko, Polsko, Bulharsko, zčásti i Německo).

Je zřejmé, že tři odlišné způsoby vývoje komunistických stran podstatně ovlivnily formování politických a stranických struktur. V Polsku, v Maďarsku a do určité míry i na Slovensku vytvořila více či méně důkladná vnitřní a programová transformace komunistů do socialistických stran legitimní alternativu k vládnoucím formacím a v prvých dvou případech převzala moc ve chvíli, kdy veřejná podpora vládních stran poklesla. Bez intenzivního demokratického „učení“ socialistických stran v dřívější opozici v rámci parlamentního systému by takovýto mocenský pohyb mohl ohrozit politickou a demokratickou stabilitu. Naopak v zemích, kde legitimní levicová opozice chybí, ať již jako silný partner vlády, nebo jako alternativa pro volby, dochází k určitému „přetížení“ vládnoucích stran a politický život vyvolává pocit jejich nenahraditelnosti a „křečovitou“ snahu udržet si moc za každou cenu. Jakkoli to může znít paradoxně, právě zralost a „dospělost“ opozičních socialistických stran je důležitým krokem vedoucím k tradiční demokracii, která umožňuje bezproblémovou výměnu vládního kabinetu v okamžiku, kdy startovací liberalizační „přetížení“ společnosti přesáhne pro populaci únosnou míru. Ve většině těchto případů hovoříme však většinou o situaci v středoevropských zemích, které měly od počátku silné proreformně orientované liberální či konzervativní vlády. Na proti tomu země, kde socialistické formace měly moc od samého počátku, se zpravidla při uskutečňování reformní politiky příliš daleko nedostaly (např. Ukrajina, Rumunsko).

V počátečních fázích prakticky všechny země zažívaly více či méně silnou vlnu politického antikomunismu, ať již prezentovaného ostře pravicovou, či nacionalistickou dikcí. Rychlost kolapsu komunistických vlád ve většině středoevropských zemí, jakési „vypaření“ komunistických bosů z politického života, zbavilo změny katarzního momentu revolucí, které sice měly více či méně jasné vítěze, ale prakticky neměly poražené. Antikomunismus prvního období byl především výrazem této frustrace veřejnosti a voláním po jasné identifikaci a po odsouzení viníků. Je do určité míry paradoxní, že se nejdále v justičním řešení tohoto problému dostalo Německo, byť i tam šlo spíše o symbolické akty.

Poněkud jiným problémem je sociálně a ekonomicky generovaný antikomunismus, který hned od svého počátku vyvolává ekonomická transformace. Ta totiž do společnosti nepřináší historickou spravedlnost a satisfakci. Socialistická privilegia a dřívější nerovnosti jsou naopak posíleny, legitimizovány a kapitalizovány. Jasně to dokumentují současné sociologické studie, odhalující několikanásobně vyšší šance, které v podmínkách rovných příležitostí měla komunistická nomenklatura při svém přechodu do soukromého sektoru. Další frustrující skutečností je tedy postavení a role bývalých komunistických manažerů a privilegovaných vrstev. V důsledku toho se objevuje silný pocit nespravedlnosti vyvolaný takto prováděnou ekonomickou reformou. V některých zemích (např. v České republice) je proto spíše pravděpodobný vzestup vlivu radikální pravice, která může těžit z poklesu legitimacy nově se rodících nerovností díky zmíněným historickým okolnostem, jež lze

nazvat historickou reprodukcí nerovnosti šancí. Je samozřejmě otázkou, do jaké míry v takových zemích, jako je Maďarsko nebo Polsko, které prožívaly „zburžoaznění“ nomenklatury již od poloviny 80. let, byl příklon k socialistické levici a k sociálním programům podpořen právě morálně problematickou spoluprací nových pravicových vlád s bývalým nomenklaturními kádry a podnikovým managementem. Takové propojení samozřejmě propůjčuje socialistům legitimitu autentické a očištěné levice, která dbá více o veřejný zájem, než o privilegované vrstvy a o vlastní stranické zájmy.

Mocenské a represivní složky

Mimořádně obtížným aspektem převzetí moci byla transformace represivních struktur komunistických režimů, které měly v podstatě univerzální (sovětský) systém organizace i práce. Především šlo o problémy tajné policie, kontrarozvědky a agenturních sítí pronikajících do všech oblastí a vrstev života, zejména do politického systému, administrativy, justice, armády, hromadných sdělovacích prostředků apod. Ochrana křehkých demokratických poměrů před manipulacemi tajné policie i před lidmi zapletenými do jejich agentur, byla problémem prakticky pro všechny země střední Evropy hned od převzetí moci. Některé státy přijaly restriktivní legislativní normy (např. československý lustrační zákon), některé je přijaly a později zrušily (Maďarsko), některé takové zákony odmítly, nebo se tímto problémem vůbec nezabývaly.

Různé přístupy přinesly i různé výsledky. Patrně nejtvrdějším byl německý postup. Ještě dnes zde dobíhají kompletní čistky všech bezpečnostních, ozbrojených, administrativních a vládních institucí. Důkladnost, s jakou byla tato koncepce prosazena, odpovídala nejen informační a administrativní preciznosti, s níž byly zpracovány archivy STASI, ale zejména faktu, že Spolková republika Německo disponovala dostatečně silnou a stabilizovanou západní státní strukturou, a proto si mohla dovolit důkladnou očistu. Pro ostatní země by takový razantní postup pravděpodobně znamenal kolaps některých funkcí státu, a to těch oblastí, v nichž pracovalo příliš mnoho tajných agentů. Československý přístup, jehož intencí bylo chránit citlivé pozice v různých sférách státu, jeho správy, řízení, zahraniční reprezentace i politického vedení, se na jedné straně ukázal jako funkční a proveditelný, avšak na druhé straně jako obtížně udržitelný v zákonných mezích. Původní záměr zde nesporně přerostl z ochrany pozic do postižení osob, zejména prostřednictvím nelegálních lustračních seznamů a politických manipulací s nimi. Navzdory nemalé mezinárodní kritice, která si však vůbec nepovšimla například německého postupu, československý lustrační zákon nesporně přispěl k politické stabilizaci a k osvobození politického systému od infiltrace důstojníky i agenty tajné bezpečnosti. Na druhé straně se však ukázal jako politický a špatně legislativně připravený nástroj, který nejsou s to státní instituce soudně obhájit, čímž je legalita celého tohoto procesu dodatečně stále více diskreditována. Nekompetence bezpečnostních složek při manipulaci s archivy StB je v soudních procesech více než evidentní. Nemluvě o standardně vysoké úrovni úniku informací, jenž postihuje i dnešní bezpečnostní zájmy České republiky.

Třetí varianta – země, které se o kontrolu bezpečnostních složek a jejich agenturních sítí z hlediska politického vlivu ani nepokusily – také nepostrádá na zajímavosti. Lze totiž vyzorovat, že jde o země, které z hlediska progresu transformace dosahují málo povzbudivých výsledků. Jsou to země otrávané kontinuálním politickým bojem a zpochybňováním směru politického vývoje (Rusko, Ukrajina). V některých státech se objevují periodicky vybuchující lustrační skandály a součástí politického boje se zde stalo nařčení ze spolupráce s bývalou tajnou policií (např. Bulharsko). Některé podrobnější bezpečnostní studie signalizují souvislost mezi výskytem ultranacionalismu a extremismu a aktivitou dřívější tajné policie a jejích agentů.

Samotná transformace bezpečnostních služeb také představovala složitý stabilizační krok. Při základním rozhodnutí mezi (částečnou či kompletní) destrukcí, nebo „přepojením“ tajných služeb do nových poměrů (metoda, kterou využily sovětské služby vůči agen-

turním sítím gestapa) bylo třeba vyřešit otázku, zda je větším rizikem vývoj bez profesionálního bezpečnostního krytí, anebo s lidmi zapletenými do neprůhledných vazeb s komunistickou tajnou službou a s jejím partnerem KGB. Argument příslušné profesionality komunistických služeb se ovšem stále více ukazuje jako lichý. Například výsledky znovu zapojených tajných služeb do boje s organizovaným zločinem v zemích, jako je Rusko, se ukazují jako poněkud vzdálené profesionálním standardům. Spíše zde hrozí nebezpečí zapojení těchto služeb do nejnebezpečnějších druhů zločinnosti (krádeže, pašování a prodej jaderných materiálů i technologií apod.).

2. Tvorba a vývoj nového demokratického systému, parlamentních struktur a institucí fungujícího právního státu

Parlamentní a demokratická realizace reform

Prakticky ve všech postkomunistických zemích se uskutečnily demokratické volby v relativně raných fázích. Nově zvolené parlamenty byly nejdůležitějším krokem vedoucím z počáteční periody prosté změny vládnoucích elit směrem k systému demokratické reprezentace. Vstup parlamentů do politického procesu vytvořil novou situaci pro výkonnou moc. Rázem se stala minulostí monopolní pozice revolučních vůdců, kteří převzali moc. Projednávání klíčových změn na parlamentní půdě, hlasování, nutnost obhajovat a prosazovat exekutivní kroky ve složitě tektonice politických a stranických zájmů vytvořily novou politickou situaci při uskutečňování transformace. Přijímání reformy přestalo být pouze otázkou rozhodnutí relativně malé skupinky lidí či jednotlivce.

Od počátku své demokratické existence v postkomunistickém období byly a jsou parlamenty vnímány jako komplikace, ne-li přímo jako obstrukce dynamiky změn, a to z hlediska perspektivy jak vlád, tak veřejnosti. Nová politická a zejména ústavní situace vyústila ve většině zemí do trvalých politických tenzí mezi vedením státu (prezident, vláda) a parlamentem (Československo, Bulharsko, Polsko, Ukrajina). Sřít parlamentu s prezidentem v Rusku přinesl otevřený ozbrojený konflikt. Pokusy o oslabení parlamentů a nastolení zpravidla prezidentských režimů jsou konstantním tématem v Polsku, na Ukrajině a nyní rovněž na Slovensku. Navzdory bezprecedentní výkonnosti například československého federálního parlamentu v novelizacích a schvalování zákonů v období 1990–1992 byla jeho důvěra a podpora veřejností nižší než podpora vlády a prezidenta.

Volby a vznik demokratických parlamentů tedy zkomplikovaly „revoluční“ politický proces. Prvá vlna voleb v období 1990–1991 „vrátila“ do parlamentů většiny postkomunistických zemí také více či méně silnou opozici, vybavenou demokratickým mandátem a vystupující proti dalším politickým a hospodářským změnám. Bylo proto třeba s touto opozicí počítat a naučit se s ní žít. V parlamentech středoevropských zemí se vytvořila potřebná a mnohdy i ústavně dostatečná většina pro implementaci potřebných změn. Prvotní perioda byla proto vesměs využita k prosazení zásadních a dostatečných makrosystémových změn, tj. k tomu, aby se transformační proces stal ireverzibilní. Hlavním politickým problémem byla strukturace a strategie reformy ve věcném a legislativním smyslu a zvládnutí koaličního prostředí parlamentní a vládní práce.

Parlamentní krize a konflikty

Narozdíl od středoevropských zemí byl vývoj zejména v bývalém SSSR podstatně odlišný a do značné míry zpomalil, zkomplikoval nebo vzdálil transformaci mocenské změny ve změnu systému, a to v rozhodujících politických, ústavních a hospodářských parametrech. Implementace zvláště ekonomických reform, ale i ústavních změn byla silně ovlivněna jak rozpadem SSSR a nezbytností stabilizace nových států, tak zejména tím, že SSSR byl systémově daleko více definován mocenskou strukturou komunistické strany, postrádal základní ústavní a právní principy a byl postaven na uplatnění státní moci a síly státu. Tyto okolnosti se promítly jak do transformace SSSR ve Společenství nezávislých států a do úpravy vnitřních mocenských vztahů, tak zejména do stabilizace nových států

a do politického procesu v jejich rámci. Složitost vzniku SNS na principu mocensky rozhodující pozice Ruska a řešení hraničních a etnických konfliktů blízkého zahraničí Ruskou armádou vedly k tomu, že se do nových podmínek přenesla nejen vedoucí role bývalé komunistické nomenklatury a administrativy, ale i klíčový parametr politického života dřívějšího sovětského bloku, a to prosazování změn pomocí síly.

Parlamenty většiny nástupnických států bývalého SSSR (Ukrajina, Rusko a další) byly zvoleny ještě za existence SSSR pod Gorbačovým vedením. Reformní síly zvláště v Rusku tak byly konfrontovány s nezbytností prosazovat změny víceméně proti parlamentům a v podmínkách, které se z hlediska vlády dají nazvat menšinovými. Kromě toho veřejné mínění ve většině těchto nových států bylo „naladěno“ proreformně pouze v krátkém období po potlačení puče v roce 1991. S postupem času probíhala tedy implementace reformů buď bez většinové podpory veřejnosti, nebo přímo proti ní. Nároky na politickou zralost vlád při vyjednávání v parlamentech a při získávání veřejné podpory evidentně přesahovaly možnosti, vůli a zkušenosti jak bývalých nomenklaturních komunistů, kteří převzali moc (Jelcin, Kravčuk), tak ovšem i reformních politiků, kteří se objevili teprve po mocenských změnách. Fragmentarizace poměrně komplexního systémového manévru a balíku ekonomických změn, jejich nekonzistentnost i malá adaptace na dané politické a sociální podmínky vyústily ve vývoj blízký ekonomickému zhroucení (Ukrajina) či v mimořádně drastické zhoršení životních podmínek (Rusko). V některých případech vedly i k otevřeným vojenským konfliktům uvnitř nebo mezi nově utvořenými státy (Gruzie a další), kde reformy prakticky ani nezačaly.

Vývoj zvláště na Ukrajině a v Rusku ukazuje, že nedostatky ve zvládnutí parlamentních procedur i politického procesu reformem de facto vyvolaly prudkou akceleraci antidemokratických, protireformních a protiparlamentních nálad. Na jedné straně (Rusko) se objevila recidiva řešení nevládnutého politického střetu pomocí síly (Jelcinův konflikt s parlamentem), na druhé straně pak další kolo voleb vyústilo do takové situace, kdy jsou hlavní síly ohrožující a blokující transformaci, demokratické změny, ekonomickou makrostabilizaci a zejména i mezinárodní bezpečnost a spolupráci pevně usazený v nových parlamentech a opatřeny silným demokratickým mandátem.

Výsledky ruských i ukrajinských voleb samozřejmě poskytují dostatek důvodů ke známým kuloárním diskuzím o tom, do jaké míry je demokracie skutečně vhodná a dostupná těmto společnostem. Pečlivější pohled vede však k hypotéze, že demokratické mechanismy – z hlediska prosazení reformem – nesehalaly pouze jako důsledek malého proreformního „naladění“ společnosti, ale především díky neschopnosti bývalých vysokých nomenklaturních komunistů zvládnout, osvojit si a realizovat reformní programy pomocí demokratických procedur. V obou případech je také zřejmé, že transformace k demokracii a k trhu není prosaditelná pomocí síly. Většina postsovětských republik (samozřejmě s výjimkou pobaltských států) i nadále prochází spíše evoluční dezintegrací komunistických politických a hospodářských poměrů než dynamickým procesem konstrukce nových poměrů. Tomu odpovídá i evidentní posun v mezinárodním a geopolitickém chování Ruska, který se objevil v průběhu let 1993–1994. V této době Rusko více spoléhá na vlastní sílu a na mezinárodní váhu svých problémů než na výsledky transformace a makrostabilizace politických a hospodářských poměrů. Hluboká vnitřní krize i konflikty uvnitř SNS se staly mnohem výraznější devizou Ruska než výsledky a dynamika domácích reformů.

Je nesporným faktem, že parlamentními krizemi, střety mezi parlamenty a výkonnou mocí procházely i další země (např. Bulharsko, Slovensko). Ve většině těchto států také došlo ke zpomalení změn v důsledku poklesu elementárního politického konsenzu i ochoty protireformních sil respektovat nutnost dynamické systémové transformace. Ve všech těchto případech však parlamentní krize neznamenaly ani vznik vnitřních konfliktů a masivnějších srážek, ani výraznější ohrožení demokratických institucí. Jejich výsledkem byla standardní řešení, tj. předčasné parlamentní volby, které – jakkoli nemusejí přinést jednoznačné rozhodnutí ve věci dalších reformů (např. Slovensko) – jsou legitimním řešením konfliktu,

posilují demokracii a oddalují socialistický „návyk“ na „silová“ řešení. I když například na Slovensku vyšel z předčasných voleb opět vítězně V. Mečiar, nedojde zde pravděpodobně k takovému nárůstu dominance exekutivní moci nad parlamentem, jako tomu bylo po volbách v roce 1992 a po rozpadu Československa.

Legislativní a legální stabilizace transformace

Jako klíčový předpoklad politické stabilizace se ukázal důsledný přenos a přeměna politických rozhodnutí legitimních vlád do legislativního a ústavního rámce vývoje a nového systému. Pokud není transformační politika fixována v legislativním a ústavním systému, je neustále přítomné riziko diskontinuity a prudké změny kurzu vývoje země v důsledku prosté změny politického vedení. Nejsou-li garantem vývoje zákony, ale politický vůdce, nelze považovat transformační proces za dostatečně pevně zakotvený a nezvratný. Nebezpečí diskontinuity implikuje politickou nejistotu a povzbuzuje pokusy o zvrát vývoje prostým získáním vedoucí pozice. Při nízké ústavnosti poměrů samozřejmě roste pravděpodobnost úspěchu násilného či nelegitimního získání moci. Nízká predikovatelnost vývoje samozřejmě podlamuje veřejnou i mezinárodní důvěryhodnost ve stabilitu změn, což je obzvláště citelné v ekonomické sféře. Jakákoli politická nedůslednost při prosazování ústavnosti a demokracie, jakékoli mocensky nebo geopoliticky motivované kompromisy v této věci transformaci postkomunistických zemí mezinárodně prodražují, a to jak z hlediska objemu potřebné mezinárodní pomoci, tak z hlediska nákladů na tlumení a neutralizaci mezinárodních bezpečnostních rizik i regionálních konfliktů.

Druhým podstatným aspektem legislativního zakotvení reform je skutečnost, že jakmile jsou zákony schváleny, přebírají kontrolu nad vládami, prezidenty i parlamenty. Problém ústavní (tedy nikoli jen stranické, mocenské nebo veřejné) kontroly moci je – po vstupu svobodně zvolených parlamentů na politickou scénu – třetím rozhodujícím parametrem stability nových demokracií a jejich „odolnosti“ vůči neblahým totalitním tradicím i extremismu postkomunistického vývoje. Je samozřejmě obtížné definovat okamžik vzniku právního státu, ale je nesporné, že posun postkomunistických zemí z fáze pluralizace a otevření politického a občanského života k jeho „sevření“ zákonem a ústavností představuje kritériální či prahovou změnu, která činí systém schopný přežití i v případě zásadních změn politické orientace zvolených vlád a parlamentů.

Významným aspektem, který pramení z legislativní stabilizace, je narůstající kompatibilita postkomunistických zemí s mezinárodním demokratickým prostředím, a to jak v politickém, integračním, tak zejména bezpečnostním smyslu. Bezpečnostní spolupráce či integrace (NATO, OSN, KBSE, Západoevropská unie), stejně jako politicko-hospodářská spolupráce či integrace (Rada Evropy, Evropská unie, OECD) jsou možné pouze systematickým přibližováním k těmto strukturám, které je po prvotní fázi politického sblížení i po aproximaci ekonomické kompatibility vytvářeno především legislativně. A lze-li Partnerství pro mír připisovat širší než jen vojenský význam, pak by si právě v jeho rámci měly postkomunistické země osvojovat takové standardy, jako je civilní a demokratická kontrola armády, parlamentní procedury týkající se mezinárodní bezpečnosti a spolupráce atd.

Prahový význam některých legislativních kroků, posouvající tu či onu postkomunistickou zemi do dalšího „patra“ mezinárodní spolupráce a integrace, je ovšem třeba doplnit o parametr času. Od jisté fáze patrně proces přibližování akceleruje a ty země, které se dostávají blíže k Evropské unii a k NATO, se tak zároveň vzdalují svému postkomunistickému prostředí a dalším postkomunistickým zemím. Narůstání kvalitativních rozdílů mezi postkomunistickými státy tedy stále akceleruje, stejně jako snaha těch zemí, které procházejí spíše pomalejším vnitřním vývojem, tuto diferenciaci tlumit a utopovat její význam. Transformační „stres“ se dnes projevuje v chování vlád dynamičtějších zemí i vlád těch zemí, jejichž stabilizace je pomalejší. Posun legislativy do mezinárodních standardů a začleňování do mezinárodních institucí (např. do Rady Evropy či do štrasburského soudu) představuje další nezbytný krok k tlumení potenciálních tenzí i řevnivosti mezi bývalými

sovětskými satelity. Podaří-li se i některé geopolitické faktory a síly dostat v brzké době pod kontrolu rozšiřující se mezinárodní (či nadnárodní) legislativy, poklesnou i bezpečnostní rizika spjatá např. s etnickými vztahy či s menšinami.

3. Kvalita demokracie a kultivace občanské společnosti

Regulace prolínání ekonomických a politických zájmů

Dokončení systémových změn v ústavním a legislativním rámci základních demokratických principů, jehož středoevropské země téměř dosáhly, otevírá další kolo nezbytných změn, spjatých s kvalitou a výkonem nových demokracií. V prvé řadě je to legislativní precizace a regulace vztahu politických a ekonomických zájmů. Značná dynamika ekonomických a politických změn, které postkomunistické země zažívají, klíčová role vlád a parlamentů zejména při volbě privatizačních strategií a při řešení jednotlivých privatizačních případů, narůstající vliv velkých domácích či zahraničních firem na ekonomickou stabilitu (zprostředkovaně ovlivňují sociální a politickou stabilitu), jejich zájem o další státní podporu, daňová a celní privilegia, uchování monopolního prostředí atd., to vše vystavuje nové demokracie nebezpečí prolínání ekonomických a politických zájmů, které v budoucnu může výrazně deformovat, anebo již deformuje „plnokrevnost“ trhu i „plnokrevnost“ a kvalitu politického systému.

Ať již jde o korupci a tlak na určitý typ legislativních či exekutivních rozhodnutí o ekonomických či privatizačních otázkách, nebo o pronikání politiků či jejich rodinných příslušníků do ekonomického a zejména soukromého sektoru, kde mohou kapitalizovat informace a vliv, jsou postkomunistické země vystaveny reálnému nebezpečí, že se dostanou do podobného stavu jako některé západoevropské země. Legislativní regulace konfliktu zájmů, financování politických stran, soudní a právní kontrola důležitých rozhodnutí i ochrana hromadných sdělovacích prostředků operujících v dané oblasti mohou sloužit jako rozhodující prostředky k zajištění zlepšování kvality postkomunistických demokracií. Důležitý je přitom aspekt času. Poměrně časté tvrzení o tom, že vymezení vztahu politického a ekonomického zájmu je rozumné až po provedení všech transformačních změn, se ukazuje jako nesprávné. Právě zkušenosti ze západoevropských zemí ukazují, že rané prolnutí politických a ekonomických struktur na celonárodní či lokální úrovni vede k dlouhodobé deformaci, která není dětskou (přechodnou) chorobou, ale metastázuujícím nádorem.

Z perspektivy občanů zahrnuje transformace nejen-změnu životních podmínek, možností a příležitostí k politické a hospodářské svobodě, ale i vznik, růst a zesilování ekonomických nerovností. Jejich přijatelnost a respektování i lidmi, kteří nepatří k rychle bohatnoucí skupině, jsou podmíněny uznáním legitimního základu těchto změn v práci, podnikavosti i schopnosti zvládnout tržní podmínky. V bývalých socialistických společnostech byl totiž majetek a bohatství výsledkem privilegií či nelegitimních aktivit. Nové poměry jsou proto nesmírně závislé na tom, aby v chápání nových nerovností došlo k výraznému posunu směrem k meritokratickým principům a k oddělení politických a hospodářských struktur.

Ekonomická transformace klade enormní nároky na morální profil a důvěryhodnost politických elit. Bez patřičné a transparentní legislativní kontroly může komplikovaný, konfliktní a často neprůhledný ekonomický vývoj a privatizace podstatně oslabit jejich důvěryhodnost, a tím i důvěryhodnost celého politického směru.

Legislativní regulace ekonomiky

Hlavním cílem ekonomické transformace je široká liberalizace hospodářského života. Povaha a patrně i výkonnost transformované ekonomiky budou ovlivněny kvalitou legislativního rámce, jenž nejen reguluje, ale i vytváří stejné podmínky pro všechny účastníky trhu, a to v konkurenčním nebo spotřebitelském vztahu. Nebezpečí vzniku hospodářství „divokého východu“ je dnes uznáváno či vnímáno jako reálné, ať již jde o růst přítomnosti organizovaného zločinu a o jeho pronikání do legální hospodářské činnosti, nebo o prostor k praní a kapitalizaci špinavých peněz, který otevírá rozsáhlá privatizace.

Riziko záměny deregulované ekonomiky za právně neregulovanou je posilováno několika převážně politickými faktory. Za prvé, liberálně reformní politici nejsou příznivě nakloněni uskutečnění rychlé právní regulace podle standardu západoevropských zemí, protože tento standard vnímají jako zpomalující faktor dynamiky změn. V této souvislosti je příznačné, že se pozornost Mezinárodního měnového fondu přednostně zaměřuje na monetární a rozpočtové parametry vývoje bez systematictější pozornosti věnované legálnímu rámci a „páteři“ ekonomiky. Za druhé, rozsáhlá deregulace a liberalizace dříve velmi sevřené ekonomiky, obrovské změny vlastnických vztahů a přesuny majetku vyvolávají klima bezzákonosti. Tyto změny neposilují, ale naopak oslabují morální a etické zázemí podnikání a trhu. Za třetí, nedostatek kapitálu a investic vede k enormnímu zájmu o příliv peněz bez odpovídající kontroly jejich původu a poslání (např. malá privatizace uskutečněná v ČSFR).

Politický život a politické strany

V souladu se svými tradicemi přijala většina středoevropských i dalších postkomunistických zemí poměrný volební systém, v němž zaujímají rozhodující roli politické strany. Příklon k tomuto systému výrazně podporoval i charakter přechodu od monopolu komunistické strany k otevřené soutěži odlišných politických stran a hnutí. Parlamentní systém tak umožnil snížit rizika opětovně koncentrace moci, kterou by mohl přinést většinový systém, a umožnil, aby byly v parlamentě zastoupeny širší vrstvy voličů i různorodé politické zájmy. Koaliční politika, jakkoli zatížená známými neuhy, je rozhodně odolnější vůči extrémnějším výhybkám nebo diktátu silných vůdčích osobností. Přispívá proto ke stabilitě a k nutnosti hledání konsenzu.

Poukazují-li však některé studie pojednávající o vývoji v Maďarsku na skutečnost, že k tamnímu vítězství socialistů ve volbách v roce 1994 přispělo mj. i to, že díky své minulosti daleko úzkostlivěji dbají o to, aby nepropadli partajničení a přebujení stranictví (ve srovnání s ostatními stranami), dotýkají se patrně dosti obecně rozšířeného problému. Tímto problémem je narůstání hegemonní pozice a role politických stran v politickém životě a jejich snaha o „přivlastnění“ státu a o kontrolu celého politického a administrativního procesu prostřednictvím prosazování svých členů a „sympatizantů“ i na ta místa, která by měli zastávat „kariéroví byrokraté“.

Zřejmě obecná tendence k monopolizaci politiky politickými stranami nejen redukuje účast občana na politickém životě na pouhý volební akt, ale má zároveň tendenci vytlačovat všechny náznaky participativní demokracie a občanské společnosti do druhořadé či okrajové pozice.

Průvodním jevem „přebujení“ role politických stran je i silný pokles transparentnosti politického rozhodování, které se více děje u koaličních stranických stolů než ve vládách a v parlamentech. Objevuje se silná tendence měřit veškeré kroky prostřednictvím vlastních volebních preferencí, což má v podmínkách transformace „silně brzdivé“ účinky. V neposlední řadě jde i o oslabování a rozpouštění silného mravního etosu, který doprovázel svržení komunistické moci a nástup nových politických elit. A pokud byla prvá vlna demokratických politiků (např. v Československu nebo v Polsku) kritizována za nepolitický přístup k politice a k moci, pak pro vlnu politiků, kteří tyto vesměs disidentské politiky vystředali, je charakteristická totální politizace a stranictví v přístupu k transformačním problémům do té míry, že dochází ke zpomalení dynamiky změn.

Snaha politických stran o co nejširší kontrolu státu, jeho institucí a politického života se projevuje i v periodických pokusech o získání politické kontroly nad veřejnoprávními hromadnými sdělovacími prostředky, intervencí do těchto médií a snahou obsadit je „svými“ lidmi. Takové pokusy se opakovaně objevují prakticky ve všech středoevropských zemích a v samostatných zemích vzniklých na území bývalého Sovětského svazu dokonce často nabývají drastických podob fyzického ohrožování, eventuálně i likvidace nepohodlných novinářů.

Posilování občanské společnosti

Kvalitativní posun směrem k občanské společnosti je patrně jedním ze závěrečných kroků politické transformace postkomunistických zemí. Z hlediska občanské společnosti jsme prakticky na počátku, a je proto obtížné odhadnout, kdy k tomuto rozhodujícímu posunu dojde. Nelze vyloučit, že půjde o hlavní politický posun, doprovázející integraci do struktur, kulturního a etnického prostředí Evropské unie.

Finální posun od komunistického státu, jenž kontroloval život občanů, ke státu, který bude občanskému životu sloužit, však přinese další obtížné změny. Ty se budou týkat především oslabení centrální pozice vlád, vládních rozpočtů a daní. Rozhodující role centrálních vlád v průběhu makrostabilizace, jejíž úspěch závisel na správně zvolené a implementované strategii značných systémových zásahů, je v nejdynamičtějším postkomunistických zemích již minulostí. V liberalizovaných podmínkách se přílišná centralizace a dominantní mocenská, administrativní a rozpočtová pozice vlád ukazuje jako jedna z nezanedbatelných bariér proměny makrostabilizace a liberalizace v dynamický růst. Silný návyk na centralizovanou moc, kterou měla exekutiva k dispozici v uplynulém období, se samozřejmě projevuje politickou snahou o udržení či posílení centrální moci (Polsko, Slovensko, Česká republika) a vědomým udržováním některých socialistických atributů systému (vysoké daně, předimenzovaný státní rozpočet, snaha o redistribuci zdrojů směrem k sociálním a welfarovým zájmům). Tváří v tvář nezbytnosti decentralizace a dalšího oslabení kontroly rozdělovacích a přerozdělovacích procesů se i původně velmi konzervativní politické formace a vlády posouvají směrem k sociálnědemokratické politice, umožňující udržet silný stát na úkor posilování pozice občanů (Maďarsko, Česká republika).

Dnešní vývoj v těch postkomunistických zemích, které již dovršily makrostabilizační periodu své transformace, ukazuje na jednu její mimořádně zajímavou charakteristiku: rychlé a úspěšné zavedení demokracie, privatizace a trhu se automaticky nepromítá do rozvoje občanské společnosti, odpovídající politiky a institucí. Hlavními bariérami tohoto kroku jsou – kromě přebujelé administrativy a návyku na moc centrálních vlád – dosud málo výkonné mechanismy justice a právního státu a v neposlední řadě malý zájem veřejnosti, regionálních a lokálních komunit o samosprávné mechanismy. Občané i nadále považují odpovědný za správu veřejných věcí stát, jenž je anonymní, vybavený administrativou a mocí.

Zrod občanské společnosti je tedy kromě svých legislativních a administrativně správních stránek také procesem historického zrání společnosti samotné, její nové diferenciaci, sociální a zájmové struktury, místních komunit atd. Narozdíl od systémových změn je tedy historickým procesem sociální změny, která zahrnuje jak zrod pozitivního a aktivního přístupu ke správě věcí veřejných, tak překonání značné kulturní, etnické i politické polarizace a uzavřenosti.

Některé mezinárodní aspekty

Pět let postkomunistického vývoje potvrzuje počáteční naději a víru, že přechod od totalitního socialismu k demokracii je možný. Několik zemí je tomuto cíli již hodně blízko a v příštích letech se pravděpodobně zapojí do struktur stabilizovaných západních demokracií. Další si hledají svou cestu více evolučním či graduálním způsobem. Některé státy utrpěly vážné neúspěchy, jsou zmiňovány vnitřními politickými konflikty a dosud vlastně nezahájily důsledné reformy. Úloha demokratických zemí asistovat, povzbuzovat a podporovat postkomunistické státy na cestě k demokracii tedy ani po pěti letech neztratila na své aktuálnosti.

Již pětiletý vývoj naznačuje možný celoevropský prospěch z úspěšného postkomunistického vývoje v některých zemích. Jeho výsledky mají historickou signifikanci:

1) rozšíření pásma stability a relativní prosperity, jaké poválečná Evropa dosud nezažnamenala;

2) vzrůst počtu „přispěvatelů“ k mezinárodní stabilitě a pokles počtu „spotřebitelů“ mezinárodní ekonomické a bezpečnostní asistence.

Transformační proces v žádném případě nemůže být redukován na prostou ekonomickou reformu ani na nesrovnatelně vstřícnější politický přístup postsovětských vlád k otázkám mezinárodní bezpečnosti a vojenské spolupráce. Hnacímotorem transformace je *politická stabilizace* v podmínkách standardní – dalo by se říci „konzervativní“ – evropské demokracie ve vztazích občan – stát. Jakékoli kompromisy v politické transformaci činí dosažené změny labilní a vnitřní politická labilita se záhy mění v regionální či celoevropský bezpečnostní problém. Postkomunistické země jsou i nadále hlavním zdrojem bezpečnostní a politické nestability na evropském kontinentě.

Prohlubující se rozdíly mezi jednotlivými postkomunistickými státy, které mohou být posuzovány také jako rozdíly mezi kvalitativně odlišnými pásmy či fázemi transformace, vylučují pokračování nestrukturovaného a uniformního přístupu. Každá ze skupin (zpravidla regionálních) postkomunistických zemí akcentuje poněkud jiné aspekty spolupráce. Pokračující povzbuzování zájmu o demokracii a o prosperitu jako společný cíl postkomunistického vývoje nevyklučuje přizpůsobení hloubky a intenzity spolupráce evropských institucí dosaženým výsledkům transformace jednotlivých skupin zemí.

Hlavním a nejpřitažlivějším cílem většiny demokratických a reformních sil v postkomunistických zemích je rychlé, efektivní a co nejuplněnější zařazení do prosperujícího demokratického a bezpečnostního prostředí západoevropských demokracií. Naproti tomu dominantní a profilující vlastností nacionalistických a protireformních sil je to, že integraci odmítají, zpomalují nebo vnitropoliticky diskreditují. Je-li připravenost k integraci odpovědností reformně a demokraticky orientovaných politických elit postkomunistických zemí, pak je odpovědností evropských institucí i jednotlivých vlád, aby maximální spolupráci a vstřícnost daly za pravdu reformním silám.

Motivační význam integrace pro postkomunistické země má několik důležitých předpokladů, které byly spontánně či záměrně „založeny“ pětiletým vývojem:

1) Mezinárodní klima obklopující postkomunistické země bylo vystavěno na nepsaném strategickém paradigmatu „transformace k demokracii a k trhu napřed, integrace podle výsledků transformace“. Přestože se díky tomuto paradigmatu postkomunistické společnosti ocitly v situaci, kdy musely rekonstruovat mrakodrap z „dřevěného lešení“, zdá se, že poněkud darwinovské paradigma vytvořilo silné motivační prostředí pro politické elity a strukturovalo postkomunistické země do relativně přehledné fronty před bránami bruselských úřadů. Je samozřejmě otázkou, jak mezinárodní organizace naplňují tento historický závazek a jaký postup uplatňují vůči těm zemím, jimž se perspektiva integrace může zdát velmi vzdálená nebo téměř nedosažitelná. Každopádně však platí, že jakékoli porušení zmíněného paradigmatu, ať již ze strategických, nebo geopolitických důvodů může vést k vážným poruchám vývoje v postkomunistické části Evropy. Po pěti letech je však zřejmé, že dynamika naplňování integračního paradigmatu je v jednotlivých zemích různá, ať již z vnitropolitických, historických, nebo regionálních důvodů. Fungování paradigmatu integrace by mělo platit i pro země s relativně nižší či méně úspěšnou transformační dynamikou. Pouze tak je možné udržet motivaci politických elit i v podmínkách, kdy je transformace méně úspěšná v politickém a hospodářském smyslu. Rostoucí rozdíly mezi jednotlivými postkomunistickými státy umožňují zavedení asymetrického vztahu mezi dynamikou transformace a mezinárodní asistencí. Platí-li, že dosažení demokratických a liberálních standardů je hlavním předpokladem dlouhodobé stability a rozvoje každé země z vlastních zdrojů, pak musí pomoc směřovat tam, kde je jí třeba více, jakkoli je to riskantnější.

2) Rostoucí diferenciaci mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi z hlediska výsledků transformace a přibližování k Evropské unii není pouze zdrojem nerovností, ale také možného rozšiřování participace nejdynamičtějších postkomunistických zemí na celoevropském úsilí o stabilizaci postkomunistické části Evropy. Pravděpodobně nejceněnějším „stat-

kem“, který mají dnes zejména středoevropské země, je transformační know-how a suma pozitivních a negativních zkušeností, které mohou být inspirací i poučením o chybách. Přenos transformačního know-how se ovšem nemůže odehrát bez širší hospodářské podpory západních zemí a nemůže sloužit jako záminka k upoutání středoevropských zemí na nesolventní východní trhy. Dobrá zkušenost, kterou Evropa po válce udělala s Marshallovým plánem, zahrnuje i regionální spolupráci jako důležitý mechanismus, jenž se z hlediska politické stabilizace více osvědčil než předválečné bilaterální vazby. Podporu regionální spolupráce ovšem nelze zaměňovat s kolektivní odpovědností za vývoj v jednotlivých zemích. Již dnes je zřejmé, že rozdílná dynamika transformace a rozdílná situace zemí i v rámci příbuzného „ranku“ vede k akceleraci národních strategií z hlediska integrace, které jsou realitou potvrzenou volbami a politickými programy vlád. Relativně klesající schopnost postkomunistických zemí k vzájemné politické spolupráci a koordinaci, patrná například na české zahraniční politice, ale i ve vývoji slovensko-maďarských vztahů po rozpadu ČSFR, představuje hlavní nebezpečí v tom, že by mohla do střední Evropy opět přivést soupeření geopolitických zájmů dvou mocností.

3) Většina vlád postkomunistických států je i dnes plně zaměstnána vnitřními problémy své země, což zpravidla řadí zahraniční politiku na druhou kolej a činí ji závislou na vnitropolitickém vývoji. Domácí politika a politické poměry mají tedy rozhodující vliv na zahraniční politiku postkomunistických zemí. Z toho existují – minimálně pro bývalé sovětské satelity – dvě výjimky strategické povahy. Prvou z nich je historická *povinnost zabezpečit výsledky*, které přinesla politická a hospodářská transformace, prostřednictvím mezinárodních záruk a pojistek. Aktivita týkající se bezpečnostních záruk ze strany NATO, která je patrná u středoevropských zemí, je produktem špatných historických zkušeností z období před a po druhé světové válce. Zejména však je výsledkem *vysoké hodnoty*, kterou tyto země a společnosti připisují *demokracii a národní suverenitě*. Stranou patrně nelze ponechat ani poučení z právě probíhajícího konfliktu v Bosně, z něhož je zřejmé, že stane-li se bezpečnostně autonomní země objektem agrese, není v dnešní Evropě příliš velká naděje na rychlou a efektivní mezinárodní pomoc. Druhou výjimku samozřejmě představuje úsilí o politickou a hospodářskou integraci s Evropskou unií jako definitivní politické a hospodářské odpoutání od devastující historické vazby na východ a od vnitropolitického vývoje v Rusku.

Jakékoli selhání postkomunistických vlád ve střední Evropě z hlediska politického, hospodářského a bezpečnostního zajištění dosažených výsledků transformace i evropské budoucnosti těchto zemí by patrně mělo velmi vážné důsledky nejen pro vnitropolitický vývoj v jednotlivých zemích, ale i pro vývoj v celém regionu. I v některých středoevropských zemích lze pozorovat tendence, které dokazují tvrzení, že alternativou k rozšíření stability a demokracie do střední a východní Evropy je nacionalismus a izolacionismus. Po pěti letech se zdá více než jasné, že partnerství v demokracii je klíčovým předpokladem Partnerství pro mír. Partnerství pro mír má však svůj předpoklad v jasném spojenectví pro případ ohrožení, v bezpečnostních garancích, které si středoevropské země nemohou poskytnout samy, ba ani navzájem.